

ШЫН

№ 108
(17752)

2009 чылдың
сентябрь 24,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Нийтиел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ТЫВА — КРАСНОЯРСК — КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАДА

• Дугуржулга боттанып эгелээн

Бо чылдың май 15-те Красноярск крайның губернатору Александр Хлопонин болгаш ТР-нің Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол кады ажылдажылганың дугуржулгасынга ат салганнар.

Эвенкияның ивилери — Тывада

«Кады ажылдажылга-2009» делгелге

«Хакасия — Тыва — Красноярск край: кады ажылдажылга-2009» ярмарка-делгелге сентябрь 22-де бодунуң ажылын эгелээн. Ооң ажыдышкынынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол киришкеш, делгелгениң организацыларынга, киржикчилеринге болгаш аалчыларынга байыр чедиргеш, делгелгениң эртип турар байдалы ооң адынга кончуг таптыг дүүшкенин демдеглээн.

Бистиң республикавыста 75 хире хакас фирмаларның төлээ черлери ажылдап турар болгаш чылда ортумаа-биле 60 млн. рубль барааннарны хакас сайгарлыкчылар Тываже кирип сөөртүп турар. Тыва Республиканың Национал банкызының медээзи-биле алырга, Тывадан Хакас Республикаже 577 млн. рубльге төлевирлер чоруттунган болза, Хакас Республикандан Тываже чүгле 25,5 млн. рубль төлевир кирген. Бо делгелге тыва сайгарлыкчыларның ажыл-чорудулгазынга өске девискээрлериниң ажылы-

биле танышканының түннелинде, орук ажыттынып, Тывага ужурдузалыг азы тыва сайгарлыкчылар бүдүрүлгелерин калбартырынга ажыктыг болур дээрзинге Ш.Кара-оол бүзүрөп турарын илереткен. Бо делгелгениң ажыдышкынынга хакас таланың делегациязын Хакас Республиканың Хоорай тудуу болгаш чуртталга политика яамызының сайыды Александр Кочетков удуртуп, В.Зиминниң адындан делгелгениң ажыдышкынынга келгенерге байыр чедиришкениниң сөстөрүн дамчыткан.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы В.Вальков база байыр чедирип чүве чугаалааш, Ш.Кара-оол, А.Кочетков, В.Вальков делгелгениң экспонаттары-биле танышкан. Дараазында «төгерик стол», аалчыларның аразынга оюннар болгаш тилекчилерни шаңнаары ол бүгү база көрүкчүлери манап турар.

Айлаң ДАРЖАА.

Бо чылдың май 15-те Красноярск крайның губернатору Александр Хлопонин болгаш ТР-нің Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдуң хол үжүүн салган сырый харылзаалыг кады ажылдажылга дугайында дугуржулганың херек кырында боттанып эгелээнин сентябрының 21-де кежээ Кызыл хоорайның аэропортунга көөр аргалыг болдувус. Ийи регионнуң аразында чардынган улуг керээ-дугуржулгалар Красноярск крайның болгаш Тываның өөредилге, кадыкшыл, транспорт база харылзаа, культура болгаш спортту сайзырадырынга улуг салдарны чедирер дээрзи билдингир. Ылаңгыя көдээ ажыл-агый адыры мында улуг рольду ойнап турар.

Красноярск крайда Эвенкияның Суринада районундан эвенкий уксааның 35 баш ивизин АН-32 самолет-биле эккелген. ТР-нің Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол, ТР-нің Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип

турар болгаш ТР-нің Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды Валентин Ендан, ооң бирги оралакчызы Сергей Ондар болгаш өскелер-даа бо төөгүлүг болуушкунга ол хүн киришкен.

Красноярск край бодунуң азырап турары 100 баш кыс ивизин Тываның Тожу кожуунунуң «Өдүгөн» ККБ-нің 20 баш эр ивилери-биле орнап турар. Шак мындыг мал солчулгазы кайы-даа талага аажок ажыктыг болгаш ук хемчегниң дузазы-биле малдың уксаазың, генфондузун тургузуп быжыктырар болгаш азырал дириг амытаннарның хан солчулгазынга, оларның келир үеде бээр салгалдарынга эки боор.

Ооң-биле чергелештир Тываның Мөңгүн-Тайга кожуунунуң «Мөген-Бурен» хой ажыл-агыйы ыраккы сонгу чүктүң ивижилеринге тыва уксаалыг 29 баш кыс болгаш бир баш кошкарны белекке берген. Дириг хойну көрүп көрбээн эвенк ивижилер хойну канчаар азыраа-

рын, аңаа кандыг чем бээрин сонуурган, айтырып алганнар. Ивилерниң чип өөренген ягель деп аттыг чиңгизи оларга таарышпас, аргалыг-ла болза, хойларга сигенширбишти чиртирин тыва специалистер тайылбырлап бергеннер.

Тываның Тожу кожуунунуң үндезин чурттакчы чонунуң амыдырал-чуртталгазынга бо хемчег-болуушкун канчаар-даа аажок улуг дуза-деткимчени чедирер дээрзин 56 харлыг дуржулгалыг ивижи Дадар-оол Донгак чугаалааш, Тываның Чазаа ховар малды малдап өөренген ивижилерге ээ көрүнгенин бо болуушкун бадыткап турарын демдеглээн. Шак мындыг дуза-деткимче республиканың база бир онзагай чараш бойдустуг ыраккы Тожу кожуунунуң экономиказын сайзырадып хөгжүдеринге улуг идигини бээр чугаажок.

Карим МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чурчу.

Парлаага конференциязы

АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ ХАРЫЛЗААЛАР

«Хакасия — Тыва — Красноярск край: кады ажылдажылга-2009» деп делгелге Тывада сентябрь 21-24 хүннеринде «Сүбедей» спорт комплекзинде ажыттынган.

Ону эрттирери-биле чедип келген Хакас Республиканың хоорай тудуу болгаш чуртталга политиказының талазы-биле сайыды Александр Кочетков, делгелгени организастан эрттирип турар Абаканда «Инфоцентр» фирманың удуртукчузу Ольга Редькина, ТР-нің экономика сайыдының оралакчызы Буян Оюн, Тываның Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле

агентилелиниң удуртукчузу Анжела Юй сентябрь 21-де Тываның массалыг информация чепсектеринин ажылдакчылары-биле ужуражып, бо делгелгениң ужур-дузазының дугайында чугааны кылган.

— Мындыг хевирлиг хемчег Тывада бир дугаар эртип турары бо. Ынчангаш бо делгелге киришкен бүдүрүлгелерниң мурнунга ажыл-агыйжы делгем орук ажыттынар.

Бо дээрже Хакас Республика болгаш Красноярск край-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулганың шугуму-биле ажыттынар делгелге-дир — деп, Буян Дадый-оолович Оюн тайылбырны берген.

Корр: — Тывага бо делгелге кандыг эки чүүлдерни бээр?

Б.Оюн: — Тыва сайгарлыкчыларның бүдүргөн продукциязын чүгле маңаа көрбөс, ону бүдүн чыл дургузунда Интернет четкилеринге чарлап келир.

Корр: — «Тыва-Экспо» делгелге киришкен силер бе? Бо делгелгениң оон ылгалы чүдөл?

О.Редькина: — Ийе, киришкен бис. Бо делгелге киржикчилериниң саны-биле, ийде, угланышкыннары-биле, үш дугаарында, эң кол чүүл бо делгелге виртуалдыг арга-биле база кирип болур. Ол чүл дээрже, делгелге маңаа үш хүн дургузунда эртер-даа болза, ооң Интернет адресинге ооң киржикчилериниң продукцияларын бүдүн чыл дургузунда чарлап келир, ынчап кээрже, ол чүгле бо киржикчилер-биле кызыгаарланмас, ынчангаш өске-даа чурттардан садып алыкчылар тыттып келириниң магадылалы бар.

Корр: — Улуг делгелгелер спорт комплекзинге эртип-ле турар, боттарывыстың делгелге шөлүвүстү кажан кылып алыр бис?

А.Юй: — Ындыг айтырыг

көдүртүнген, харын-даа бюджетке көрдүнгөн турган, ынчалза-даа саң-хөө кризиси ооң боттарынынга шаптык болганы бо. Бо айтырыгны эптиг арга тургустуна бээрже, шиитпирлээрин бодап турар бис.

Колдуунда айтырыглар Тывага бо делгелгениң ужур-дузазының, бистиң найысылалывыска ажыттынып болгу дег садыг шөлдериниң дугайында болган. Делгелгениң организацылары ук делгелгениң программазында оюннар, мастер-класстар болгаш «төгерик столдарны» кириген. Өске девискээрлерниң чедишкенин, оларны маңаа боттандырып, бүдүрүп болурун аргаларын кээп көөрүн кызылчыларга болгаш найысылалдың аалчыларынга сүмелээр-дир мен.

Айлаң ДАРЖАА.

КОЛ СОРУЛГА — РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш сургакчылап чораанының түңнелдеринге хамаарыштыр республиканың массалыг информация чепсектеринин журналистери-биле парламалга конференциясын сентябрь 22-де эрттирген.

Шолбан Кара-оол Барнаул хоорайга РФ-тин Чиңгине прокурору Чайканың эрттирген хуралының ажылынга киришкеш, ажил-албанының аайы-биле Москваже сургакчылап чорупканын журналистерге дыңнаткан.

Найысылалга баргаш, РФ-тин энергетика сайыды Сергей Шматко-биле ажилчың ужурашканы эрттирген. Ооң-биле Тывага энергетиканы хөгжүдеринге хамаарышкан айтырыгны чугаалашкан. Чылыдылга электростанциязын республикага тударын сайыт деткип турар, ол дээрге 8-10 хире миллиард рубль хире хөрөңгини чарыгдар улуг тудуг болур, ону бо кризис үезинде акшаландыраары болдунмас, объектини тудар инвесторну тыва-ры чугула болуп турар. Тыва Республиканың Чазаа ЧЭТ-ти тударын онзалап көрүп турар, оон Тываның үлетпүрүн дүрген хөгжүдери хамаарыштын билер, ынчангаш ону тудуп болгу дег инвесторлар-биле ужурашып турган. РФ-тин Энергетика яамызы-биле бо айтырыгга хамаарыштыр чугааны уламчылаарын дугурушкан.

РФ-тин Федерация Чөвүлелиниң Даргазы Сергей Мироновтун удуртуп эрттиргени РФ-тин Федерация Чөвүлели биле РФ-тин Чазааның каттышкан хуралының ажылынга Чазак Даргазы киришкен. 2010 чылда федералдыг бюджеттин кол угланышкындарының болгаш 2011 болгаш 2012 чылдарның планын үезинин бюджеттеринин дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкаш, ооң баштайгы номчулганын эрттиргенин, бюджеттин сайгарылгазынга Хонук-оол Доржуевич идепкейлиг киришкенин ол дыңнаткан. Хуралдың ажылынга РФ-тин Чазааның Даргазынын оралакчызы, саң-хөө сайыды А.Кудрин кирип турган, ооң-биле Шолбан Валерьевич ужурашкан, республика бюджетин тургузарынга хамаарыштыр чугааны кылган, бо

даргага катап ужуражыр болган.

Сочиго болуп эрткен улуг хемчээлдиг, Россияга ужурашканы делегейинин VIII инвестиция форумунга киришкенин Дарга журналистерге таныштырган. Ооң ажылынга РФ-тин Чазак Даргазы Владимир Путин киришкеш, амгы үеде кризис Россияда чавырлып батканын, чурттуң иштиги ниити продукциязы, биче-даа хемчээлдиг болза, өзүп оарын айтыкан. Тыва Кызыл — Курагино аразында демир-орук тударының төлөвилелин делгээш, форумнун киржикчилеринге көргүскен. Делегейинин саң-хөө кризиси болуп турар бо берге үеде дыка хөй төлөвилелдерни амыдыралга боттандыраары соңгаарлаткан. Тыва Республиканың Чазааның талазындан ук төлөвилелди хевээр арттырар, күүседирин чедип алып күженишкенин үндүрген, моон соңгаар-даа үндүрерин Чазак Даргазы чугаалаш, төлөвилелге хамаарыштыр дыка хөй чүүлдер кылдынганын, 2010 чылда демир-орукту тударынга федералдыг бюджетте 4 миллиард рубль көрдүнгенин демдеглээ.

Шолбан Валерьевич бо чылдың сентябрь 16-да үнген «Российская газета» солунда Россияның регионнарының экономиктиг көргүзүлгелеринин таблицанын парлаанын, ында айтыканын езугаар алырга, Тыва кризис үезинде турум ажилдап турар он дөрт регионнун санында киргенин чугаалаш, мактаныр дээш эвес, көргүзүлгелерин улам быжыглаар, экижидери-биле бо ажил-херекти кылып турар кижилерни мактаан, чептестерни эдип алырынче угланган материалдарны бижиирин журналистерден дилээн. Оон аңгыда кризиске удур Тываның Чазааның ап чорудуп турар хемчеглеринин бирээзи Красноярск крайның чагыргазы биле Тыва Республиканың Чазааның аразында кады ажилдажылга дугайында дугуржулганын боттанып

эглээнин ол чугаалаан. Ында край биле республика уксаалыг малдарны аразында солчурун айтыкан, ол езугаар крайдан баштайгы бөлүк ивилерни Тывада эккелген, республикадан уксаалыг хойларны, ивилерни чоруткан.

Чазак Даргазы Москвада Тывадан өөренири-биле барган чүс хире бирги курсчулар-биле ужурашкан. Оон сорулгазы — оларның-биле таныжары, дуза чедирер айтырыгларны шиитпирлээри болган. Амгы үеде республикадан дашкаар дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде 4190 студент бюджет акшазының күсели-биле өөренип турар. Оларның эки өөрениринге, амыдырап-чурттаарынга дузалаары-биле хөй студентилер өөренип турар хоорайларда Чазак Даргазының оралакчыларын, сайыптарны быжыглаан, бо хемчег эртем-билиглиг, мергежилдиг кадрларны белеткеп алырынча улуг салдарны чедирер деп, Шолбан Кара-оол санаан.

Шолбан Валерьевич чугаазына 2010 чылдың бюджетинин төлөвилелин кончуг хынамчалыг тургузарынче, бюджет акшазын ажыктыг чарыгдарынче, бюджеттин орулгалыг кезээн бүгү хемчеглерни ап тургаш, өстүреринче кол кичээнгенин угландырган. Кайыдаа организацияның, бүдүрүлгенин ажилдакчыларының шалыңын оларның удуртукчулары хуусаа-зында төлээрин хоойлуда айтыкан, ону боттандырбас болза, хамаатының Конституцияда айтыкан эргелерин хажытканы болурун, ындиг удуртукчуну РФ-тин Кеземче кодексинде айтыканын езугаар кеземче херээн онаарын Чазак Даргазы айтыкаш, бо дугайында шыңгы чугаа болгаш негелде Чиңгине прокурор Чайканың эрттирген хуралынга болганын чугаалаан.

Республиканың эрге-чагырга органнары саң-хөө кризисинин үе-

зинде акша-көпеекти камналгалыг, чөптүг чарыгдар дугайында чугааны моон мурнунда кылып турган, ам бо айтырыг эң шыңгызы-биле тургустунуп келген. 2010 чылдың бюджетинин акша-хөрөңгизи шыңгы, берге болур. Мону барымдаалап көргөш, бюджет акшазын эң-не камналгалыг, кончуг ажыктыг, шын чарыгдарын, бюджеттин орулгалыг кезээн көвүдөдир бүгү хемчеглерни алырын удуртукчу бүрүзүнге, кижиги бүрүзүнге чедир журналистерниң угаа-дып тайылбырлаары кол чугула болуп турарын Чазак Даргазы онзалап айтыкан. Ылаңгыя муниципалдыг тургузулгалар (кожууннар, сумулар) диленирин соксадыр, үндүрүлгелер чыылдазын көвүдөдир хемчеглерни алыр.

Чазак Даргазы чугаазынын түңнелинде 2010 чылда республика бюджетин кончуг хынамчалыг тургузары-биле Хоойлужудулга палатазының даргазы Виталий Вальков, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының фракциязының депутаттары-биле консультацияларны кылып эглээнин журналистерге дыңнаткан.

Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш сөс алгаш, РФ-тин Федерация Чөвүлели биле РФ-тин Чазааның 2010 чылдың федералдыг бюджетинин угланышкындарының дугайында чугаалашкан каттышкан хуралынга олурушкаш, санал бергеш, Тываның ажил-ижинде чамдык чедиш-киннерни демдеглээш, социал төлөвилерни төлээр 382 миллион аш-чем рыноктарын таарыштырары, үүрмектеп садыглаар рыноктарның ажылын чурумчударынын, коррупцияга удур хемчеглер, чуртакчы чоннун кадыкшылын камгалаар, хөөржүдүлгө херээңин дугайында дээш, дыка хөй хоойлуларга кирилделерни кириген.

Хоойлужудулга палатазының Регламентининге хамаарыштыр дыка хөй өскерилгелерни кириген. Оон мурнунда массалыг информация чепсектеринин төлээлери сессияның ажылын чырыдарда, чүгле комитет даргазының чөпшээрели-биле чырыдар турган болза, ол кызыгаарлаашкыны ам ап каалкан. Аккредитация эрткен журналистер комитеттеринин хуралын чырыдып болур эргелиг.

«Тыва Республиканың Чазааның дугайында» конституция хоойлузунга кирилдени кирип тура, Чазак кижигүннери эт-хөрөңги дугайында чүгле бодунун медеэлери эвес, өөнүн иштинин болгаш назы

рубль республикада чедишпейн турар, ону федералдыг бюджеттен бээр дилегни кириген. Ол ышкаш А.Кудринге ужурашкаш, бо талазы-биле чугаалашкаш, дуза көргүзерин дилээн. Республикага эрге-жок чугула бо айтырыгны шиитпирлеп алыры-биле федералдыг төпке улуг ажилды чорудары чугула болуп турарын ол айтыкан. РФ-тин Федерация Чөвүлелиниң президиумунун Россияның Президентизи Д.Медведевтин «Россия, бурунгаар» деп чүүлүн амыдыралга боттандыраарының дугайында айтырыгны чугаалашкан хуралынга Хонук-оол Доржуевич база олурушкан. Аңаа ажил чоктарны ажилга тургузарынын, националдар аразында харылзаалар дугайында айтырыгларга хамаарыштыр санал бергенин журналистерге таныштыргаш, Москвага сургакчылап чоруп турган үезинде эвээш эвес ажил-херекти кылганын ол дыңнаткан.

Журналистер хөй санныг айтырыгларны Шолбан Кара-оолдан, Хонук-оол Монгуштан айтыргаш, чогуур харыларны алганнар. Электри чыры үзүктелти бербес бе, өртээ улгадыр бе деп айтырыгларга харыны Чазак Даргазы берип тургаш, электри чыры үзүктелбесин, чырык өртөөн улгаттырар дугайында чугаа амдыызында болбайн турарын, Чазактын талазындан чырык өртөөн өстүрбес хемчеглерни алырын чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Виталий Шайфуллинниң тырттырган чуруу.

ДЕПУТАТТАРНЫҢ БИРГИ ХУРАЛЫ

Сентябрь 23-те ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының алдыгы сессиязының бирги хуралы болуп эрткен. Ооң ажылынга Сибирь федералдыг округта РФ-тин Президентизинин аппаратының бүрүн эргелиг төлээзи, кол федералдыг инспектор А.С. Попов, ТР-ниң прокурору П.В. Бухтояров болгаш Тыва Республиканың Чазак кижигүннери сайыттар кээп киришкен.

Депутаттар бирги ажилчы сессияга шупту 40 хире айтырыгларны көрүп, республика ужурашканы 36 хоойлуга немделер, өскерилгелерни кириген. Ооң иштинде Тыва Республикада бюджет ажил-чорудулгазының дугайында, 2008-2012 чылдарда көдээ ажил-агыйны хөгжүдери болгаш көдээ ажил-агый продукциязынын, чиг эт болгаш

ааш-чем рыноктарын таарыштырары, үүрмектеп садыглаар рыноктарның ажылын чурумчударынын, коррупцияга удур хемчеглер, чуртакчы чоннун кадыкшылын камгалаар, хөөржүдүлгө херээңин дугайында дээш, дыка хөй хоойлуларга кирилделерни кириген.

Хоойлужудулга палатазының Регламентининге хамаарыштыр дыка хөй өскерилгелерни кириген. Оон мурнунда массалыг информация чепсектеринин төлээлери сессияның ажылын чырыдарда, чүгле комитет даргазының чөпшээрели-биле чырыдар турган болза, ол кызыгаарлаашкыны ам ап каалкан. Аккредитация эрткен журналистер комитеттеринин хуралын чырыдып болур эргелиг.

«Тыва Республиканың Чазааның дугайында» конституция хоойлузунга кирилдени кирип тура, Чазак кижигүннери эт-хөрөңги дугайында чүгле бодунун медеэлери эвес, өөнүн иштинин болгаш назы

четпээн ажи-төлүңге хамаарыштыр база кириери көрдүнгөн.

«2009 чылда база 2010, 2011 чылдарда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» ТР-ниң хоойлузунга өскерилгелерни сайгарып тура, депутаттар бюджет хөрөңгилерин эде үлээрин көргөн. Саң-хөө документизи ол-ла хевээр: чарыгдалдыг кезээ — 14953472, 4 муң рубль, орулгалыг кезээ — 14607845,8 муң рубль болза, 345626,6 муң рубль чедишпес болуп арткан.

(Уланчызы 3-кү арында).

Сессия ажылын эгелээн.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

- ТОЖУ: Хамсараның чагырыкчызы-биле чугаа

САДЫП-СААРАР АРГА ТЫВЫЛБАСТААН

Москваже балыкты, өлүктү тонна-тонназы-биле садып үндүрүп турган. Ам ында Иркутскиден бай-шыырак кижилер аңнаар лагерь турлаан туткан.

2009 чылдың чайынында Наадым байырлалын эртирип турар үеде өг хоорайжыгажында сайзанака ыш-каш каас-чараш кидис өглер аразында тоолчургу Тожу кожуунун хөм болгаш чөвүрээден кылган ийи чадыры чоннун бүгү кичээнгеийин болгаш сонургалын хаара тыртып турган дээр болза, кандыг-даа частырыг чок.

Чадырларның иштинде четчелеп чыгган бүдүн-бүрүн дериг-херекселдерин көөргө, езулуг ховар шынары-биле кидис өглерден ылгалбышаан, малчыннар байырлалыга бир-ле онза чараш, көрүштүг болганын демдеглесек арга-жок. Кода-хоорай, найысылал болгаш суур чурттуг бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс чадырларже сонургап кирип, Тожу чонунун чип чаңчыккан аш-чемин шенексээн кижилер-даа ол хунерде хөй болган. Шынап-ла, кым ыштаан балыктан кылган чемни шенексесек деп. Үнген-кирген, шуушкан аалчыларны уткуп, үдеп, хүндүлөп турган Тожу чонунун идик-хевин кеткен эрес-шудургу болгаш чечен-мерген Людмила Кара-ооловна Колдан ховар чоннун оран-саваларының дугайында сонургап айтырган мен.

Суурнун аныяк-чалыы чону күзүн болгаш кыжын алды (диин), киш кезин олчалап, оларны какпалап аңнаар, а чазын дош адаандан балыктап амыдыраар чаңчылдыг. Хоочуннарның назыны 62-65 хардан өрүлөсө, чүге дизе олар чуртталгазының хөй кезин соок үеде тайгага аңнап эрттирер болганындан, доң-дош агаар-бойдустун уржуундан оларның кадыкшылының байдалы дыка кошкак апаар. “Хамсарада ивилерни мээң төрөл угбам болур Светлана Алексеевна Демкина азырап турар. Оон малының бажы 200 ажыг. Бо чылын ол 96 чаш малды амыр-менди алган” — деп, Людмила Кара-ооловна демдегледі.

Тожуда тайга кежи чылдан чылче эвээжевейн турар, чүге дизе аар өртектиг ужар-хеме, вертолеттан аңгыда, машина-балгат-биле

тыларның сонургалын оттуруп, аңнап, балыктаар туризмче онза кичээнгеийи угландыраар күзөңчиг.

Совет Эвилели турган үеде Тожунун үндезин чонунун амыдырал-чуртталгазы черле ажырбас турган. Эрткен чүс чылдарда ук кожуунун мурнакчы ажил-ишчилери үлетпүр ажил-агыйларже демне-жип, шалыпкын ажил-ижи-биле Россияже болгаш Москваже балыкты болгаш өлүктү тонна-тонназы-биле самолеттап чорудуп турган. Амгы үеде орук-чирик айтырыы эң берге болгаш барык күүсеттинмес айтырыгларның бирээзи болуп артпышаан хевээр.

Чоокта чаа Хамсара суурдан ырак эвес черде кожа чыдар Иркутск облазының кончуг дээн бай-шыырак кижилери аңнаар тускай лагерь турлаан база кылып алган. “Тожунун үндезин чону болур аңчылар безин аңнап балыктаарда, хонуп чыдар чадыр кылып алырынга тускай чөпшээрелди суму чагыргазындан ап чадап, элээн улуг бергелерге таварып турда, өскээртен келген хамаатылар кайыын ындыг чөпшээрелди алган

пирлээри-биле Чазакче кирип, кожуунун хөгжүлдесинге чугула херек болбаазырадылгалыг мини-цехтерни тургузуп, тоорук, катчимис, өлүк болгаш кешти хүлээп алыр черлерни ажыдарын ол кызыдып турар. Бо чылын Россия Федерациязы биче буурай чоннарга дуза-деткимче чедирер тускай программа-биле кожуунга 64 миллион рубльди берген, ынчангаш Хамсара сумузуңуң чагырыкчызы суурга ыяш дилдирер черни ажыдары-биле ук программаның акшаландырышыны-биле акша-хөреңгини үндүрүп алырын оралда-жып турар. Тайгадан кескен чудук ыяштарны суур иштинче сөөртүп алырда, трактор база херек бооп турар, ону дөгүдүп албас болза, ыяш дилдирер цех ажылгалап чок артар. “Бис бо Сүт-Хөл кожуунга Наадымга келгеш, тилекчи болган кожуунга тракторларны тыпсып турарын көргөш, магадап адааргаардыр бис. Өглер мөөрейинге киришкен кидис өглерниң чаражын канчаар ону! Бистиң чадырларывыс оларга кайын деңнежир. Ынчалза-даа бис база-ла Тываның бир кайгамчык чурумалдыг болгаш каас-чараш черинде чурттап турар болганывиста биске маңаа киришкени дээш, оода-ла бир кидис өгден белекке берген болза, кайы хире амыраар ийик бис! Эрткен чылын Өвүрге болган Наадымның конкурзуңга киришкен дээш соттуг телефон-биле шаңнаттывыс, бо чылын 10 муң рубльди берди. Акша-көпекти-даа канчаар, биске кидис өгден берзе, сагыжывыс ханар” — деп, Людмила Кара-ооловна чугаалады.

Чагырыкчының келир үеде кылыр план-сорулганы хөй. “Суурга көдээ ажил-агыйының хереклекчилер кооперативин ажиткаш, аңаа сайгарлыкчы аныяк чонуну хаара тудар бодалдыг мен. Үр хуусаада төлээр лизинг чээли алгаш, болбаазырадылга чорудар мини-цехтер ажыдар программаның база бар. Улуг хемчээлдиг соодукчуларны садып тургускаш, черлик аң, балык болгаш иви ээдин болбаазыраткаш, ажилгыр, кезээ болгаш тывынгыр оолдар Кызылче-даа, сонгаар хоорайларже-даа Тыва черниң тайга кежиин сөөртүрүн хүлээнип ап турарлар” — деп, чагырыкчы дыңнатты.

Суурда сайгарлыкчыларның саны хөй. Оларга 23 харлыг Сайдаш Колду хамаарыштырып болур. Ол чеже-даа аныяк болза, Хамсара суурда бодунун хууда акша-хөреңгизи-биле туттунган “Чазылар” аттыг аалчылар бажынының ажил-чорудулгазын уштап-баштап турар. “Чайгы үеде Тожуга аалдап келген туристерниң саны көвүдээр. Оларның аразында даштыкылар безин эвээш эвес. Ынчангаш ол бүгүдө чүгле Хамсара суурнун эвес, а бүгү Тожу кожуунун келир үези черле бар” — дээш, Людмила Кара-ооловна Наадымның өглер хоорайжыгажының түннелдерин чарлай бээрге, ынаар чорупту.

Шынап-ла, Тываның база бир каас-чараш бойдустуг булуну болур Тожу чуртунун келир үеде салым-чолун шийтпирлээр туризм, аңнаашкын, балыктаашкын болгаш иви ажил-агыйын көдүрер күзелдиг езулуг маадырлыг болгаш амыдыралчы тура-сорукут биче буурай чонга чогуур деңгелде дуза-деткимчени бээр болза, олар бут кырынга туруп, төлөптүг амыдырал-чуртталгазының хыын тыва бээр дээрзинге кандыг-даа чигзиниг чок.

Карим МОНГУШ.

Чурукту автор тыртырган.

ДЕПУТАТ- ТАРНЫҢ БИРГИ ХУРАЛЫ

(Төңчүзү. Эгези 2-ги арында).

Акшаландырышының эде үлөп тура, «2009-2010 чылдарда ТР-ге транспорт системазын чаартыры» тускай сорулгалыг республика программаның 8,9 млн. рубль түңүңгө өскерилгелерни кириген. «2009 чылда ТР-ниң куруне магадылалдарының дугайында» программага өскерилгелерни кирип тура, тудуг материалдарының бүдүрүлгезин хөгжүдери (алыкчылар – бүдүрүкчүлөр), чуртталга оран-сава тудуунун коммуналдыг инфраструктуразын хөгжүдери (алыкчы – ТР-ниң чуртталга оран-савазына ипотека чээлизиниң агентилели) дээн ыш-каш угланышкыннарже магадылалдарны ап каапкан. Оон камнатынган 83000,0 муң рубльдин 30000,0 муң рубльдин чылыдылга-энергетика комплекзин эде кылыр болгаш чырык четкилер комплекзин хөгжүдериңиң сорулгаларынче салган. База 25000,0 муң рубльди черлик үнүштерни болбаазырадыр дериг-херекселдер садып алыры-биле «көдээ ажил-агый бүдүрүлгезин хөгжүдери» деп угланышкынче кириген. Ол-ла программага 55000,0 млн. рубльге немелде акшаландырышының үлетпүр бүдүрүлгезин сайзырадыры-биле кириген.

Депутаттарның ажилында бир солун чүүл – «Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар Россия Федерациязының хамаатыларының ады, адазының ады болгаш фамилиязының дугайында» республика хоойлузунга немелдени киригени болур. Бир дугаарында, федералдыг хоойлузудулга езугаар республика хоойлузунга дүрүмнү немез. Ында иштики херектер органнары, ажаалда-тежээлде органы, медицина албан чери, кижизидилге албан черлери болгаш социал камгалал черлери октатынган, кагдынган чаш кижиге фамилияны, атты, адазының адын тыпсып болур эргени берген. База ол ыш-каш ада-ие оглунга азы уруунга атты бээр дээш маргыжып туруп бээр болза (ындыг таварылгалар база тургулаар) ажаалда-тежээлде органы атты адап берип болур. Бо хоойлуда чаа чүүл – чаш төлге атты бергеш, ада-иениң шийтпир-биле адазының адының соонга «евич», «евна», «ович», «овна» дээриниң орнунга, «оглу», «кызы» деп сөстөрни ажылгап болур. Ол сөстөрни чүгле тыва аттарның соонга эвес, европейжи, чижээ, Иван-оглу деп бижидип болур.

Административтиг чурум хажы-дышышкынарның дугайында ТР-ниң кодекзинде торгаалдарга хамаарыштыр эдилгелерни база кириген. Чижээ, чурттакчылыг черлерниң хамаатылары чаагайжыдылганың дүрүмнерин хажытканы дээш 1 муңдан 5 муң чедир торгадыр турган болза, ам ону 1 муңдан 3 муңче кызырган. 18 харга чедир уругларның кадыына хоралыг объектилерге турганы дээш торгаалдарны онаар дугайында немелде кирген. База ол ыш-каш 18 хар чедир ажы-төл ада-иениң хайгааралы чокка – хөй-ниити черлеринге, кудумчуга, паркка, стадионга, скверге, хөй-ниити транспортунга, Интернет-кафеге, хөй-ниитиниң чемненилге черинге, хөглээшкын болгаш дыштанылга черлеринге 22.00 шак ашканда турганы дээш торгаалдарны кириген. Хамаатыларга 500-тен 1 муң, удуртукчу кижиге 3 муңдан 5 муң, юридиктиг албан черин 30 муңдан 50 муң рубль чедир торгаары хоойлузуттунган. Аялаң МОНГУШ.

Солагай талазындан: Тожу кожуунун чагырга даргазының оралакчызы Андрей Салчак, Хамсара сумузуңуң чагырыкчызы Людмила Кол, Тожу кожуунун чагырга даргазы Ая Айыр-Санаа, Ий сумузуңуң чагырыкчызы Светлана Хоядыр.

Улус-чонну хүндүлөп турган ол херээжен кижиге бо чылдың чазынындан эгелеп Хамсара (Чазылар) сумузуңуң чагырыкчызы болуп ажилдап эгелээн болду. Интервью ап келгениниң ужу-чөвүн билгеш, ол бисти ук кожууну төлээлөп турган эттеп каан 54 иви кежинден кылган хөм чадырже чалады. Иви сүдү-биле хайындырган шайын биске кудуп, дузаан балыын салып, черлик аң ээдинден кылган мүн-биле ашкарып-чемгербишаан, бодунун уштап-баштап турар сумузуңуң ажил-амыдыралының дугайында ажит-чажыт чокка чугаалап берди.

Бо үеде Тожу кожуунун Сыстыг-Хем, Ырбан, Ий, Адыр-Кежигден аңгыда, Хамсара сумузуңда ниитизи-биле 162 кижиге чурттап турар. Чурттакчы чон тайга-таскыл кежи болур кат-чимис, ай-бес болгаш тоорук чыып, балык, аң-мең тывыжы-биле амыдырал-чуртталгазын бүрүнү-биле холбаштырган.

Чедип алыры кончуг берге черге дыштаныр күзелдиг кижилерниң саны эвээш болуп турары хевээр. Чыл санында-ла тоорук, кат-чимис, аң-мең болгаш өлүк тывыжы чурттакчы чонга эвээш эвес орулганы эккеп турар. Үндезин (абориген) чоннун чаңгыс бергедежип турар чүүлү — ол бүгүнү амгы үениң амыдыралының өртектеринге дүүштүр орта, таптыг саарып алыры кончуг берге. Ынчангаш сайгарылга кожуунун чурттакчыларынга орулга чок бооп турар. Шаандакы үеде ыш-каш күрүне чагыы күүседип, оон ачызы-биле бай-шыырак, тодуг-догаа амыдырал-чуртталганы шуудадып ап болур турган план-сорулга-даа уттундурган. Кыдыындан аңнап кээп турар аңчыларның саны база чөгенчиг. Чазак-чагырга бо бүгү берге байдалды өөренип көргөш, оран-таңдының хайырлаан кежиин садып-сайгарар ажилды дигизип, черлик бойдусту кезиир күзелдиг иштики-даштыкы хамаа-

боор чүве ирги? — деп, Людмила Кара-ооловна кайгап элдепсинди. Олар боттарының кара туразы-биле Россияның “Кызыл дептеринче” кирген чүс ажыг харлыг пөштерни ужуруп кескеш, дыка улуг орду ыш-каш бажыңнарны кылып алгаш, ырак черлерден вертолеттүг ужуп келгеш, Тывавыстың аң-меңин кырып туруп берген. Төтөглекчи браконьер-биле демиселди чорудуп эгелээри-биле “чогуур албаннарже” дыңнадылганы чоруткан. Ынчангаш бо талазы-биле Россияның ФАЧА тускай ителгени чорудуп эгелээрин чагырыкчы болгаш сумунун чурттакчылары манап турар.

Кожуун чагырыкчызы Ая Чаш-оолович Айыр-Санаа кожуунун аар-берге амыдырал-чуртталгазын чигедир-биле бүгү-ле боттук хемчеглерни ап чорудуп турарын Людмила Кара-ооловна чугаалады. Аныяк дарга бодунун тура-соруу-биле орук-чирик айтырыын шийт-

«Республиканың 2009 чылда «Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг байдалды чийгедир» деп тускай сорулгалыг программазын бадылаарының дугайында» № 120 доктаалды ТР-ниң Чазаа 2009 чылдың март 26-да үндүргөн. Ажыл чок хамаатыларны ажылга хаара тудуп, күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг байдалды чийгедир үш углаанышкынныг бооп турар. Бирээде, хөй-ниитиниң болгаш түр үениң ажылдарын чорударына ажылчын олуттар бээри, ийиде, ажыл чок хамаатыларның, ажыл дилеп турар хамаатыларның болгаш ажылга дуржулга алыр сорулга-биле доозукчуларның стажировказын организастан эрттирери, үште, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы хөгжүдеринге база ажыл чок хамаатыларның боттары ажыл-биле хандырынарына дуза көргүзери. Ук доктаалды хүлээп алганындан бээр чартык чылдың эрте бергенин барымдаалааш, доктаалдың кайы хире күүсетинип турарын өөренип көөрү-биле бистиң корреспондентивис Сүт-Хөл кожуунга чораан.

Сүт-Хөл кожуунуң чагырга даргазы Орлан Александрович Монгуш:

— ТР-ниң Чазааның 2009 чылдың март 26-да үндүргөн № 120 доктаалының күүселдези бистиң кожуунда чогуур деңгели-биле чоруп турар. Ук доктаал бистиң көдээ черлерге кончуг тааржыр, оон дузазы-биле кожуунуң иштики амыдыралы улуг базымнар-биле шимчеп, бурунгаар сайзыралга деткимчелиг дээрзин көргүзө берген.

2008 чылдың декабрь 28-те «Кожуунга кризиске удур ажылчын бөлүктү тургузарының дугайында» айтышкыны, 2009 чылдың март 31-де «Кожуунга саң-хөө-экономиктиг кризистин салдарын эвээжедириниң талазы-биле хемчеглерниң планының дугайында», 2009 чылдың апрель 14-те «Ажыл чок хамаатыларның кирип келгени документилерин бадылаар конкурс комиссиязының составын бадылаарының дугайында» доктаалдарны хүлээп алган бис.

Доктаалдарның күүселдезин доктаамал хыналдага ап, кожуун чагыргазының, кожуунуң Чонну ажылга хаара тудар төвүнүң ажылдакчылары чер-черлерге үнүүшкүннерин чорудуп турар. Ол ыш-каш хыналдаларны кылып, немелде ажылчын олуттарны тургузар, ажыл чок хамаатыларны хууда сайгарлыкчы ажыл-херектерге, төлевирлиг түр үениң болгаш хөй-ниити ажылдарына хаара тудар аргаларны көрүп турар. Кызырлышкынның кырында келген ажылдакчыларны, эге, ортумаа база дээди профессионал өөредилге черлериниң ажылга тургустунарына бергедежишкыннерге таваржып турар доозукчуларын үш ай чедир стажировка эрттирери-биле албан организациялар-биле керээлер чаргаш, ажылдаан акшазын төлөп берип тургаш, ажылдадып болгаш өске-даа хемчеглерни боттандырып турар.

Чижеэлээрге, хөй-ниитиниң болгаш түр үениң ажылдарын чорударына ажылчын олуттар бээр деп 120 дугаарлыг доктаалдың бирги кезээнге даян-гаш, ажыл чок кижилерни суггарылга бугаларын аштаарынче, ногаанчыжыдылга болгаш чаагай-жыдылга ажылдарынче хаара тудуп, көдээ ажыл-агыйның өске-даа түр үениң ажылдарына Чонну ажылга хаара тудар төптүн дузазын көрүп тур бис. Бистиң кожуунга бо чылын республика чергелиг Наадым байырлалы болуп эрткен болгай, шак ол байырлалга белеткел ажылы чоруп турар үеде база түр үениң ажылдакчыларының күш-ажылы канчаар-даа аажок деткимчелиг болган дээрзин демдеглээр апаар. Чижек кылдыр О.Кошкар-оол аттыг стадионну чаартып кылганын маңа айтып аргажок. Аңаа чурттакчы чонну ажылга хаара тудар төптен 21 ажылчыннары база хаара туткан.

Ортумаа-биле беш муң кижикирер олуттук, аалчылар болгаш мөгелер олурар үш серилиг, сценалыг улуг стадионну Наадымга чедир доозуп шыдапканнар. Оларның күш-ажылының ачызында байырлалга келген чон оюн-тоглааны, тыва хүрешти сынмарлажып, иткележип турбайн, хостуг көөр аргалыг болганнар.

Ол-ла доктаалдың ийиги кезээ, ажыл чок хамаатыларның, *ажыл дилеп турар хамаатыларның болгаш ажылга дуржулга алыр сорулга-биле доозукчуларның стажировказын организастан эрттирери*. Ук кезектин сорулгазын күүседире-биле кожуунуң ажыл чок хамаатыларын он аңгы ажыл-агый черлеринче үш ай хуусаа дургузунда арга-дуржулга алыр кылдыр ажылдадып кирип келген бис.

Үшкү кезек, *сайгарлыкчы*

Өлөймаа Сарыг-ооловна Монгуш, Суг-Аксы суур, национал хептер даараар биче хемчээлдиг цех.

ажыл-чорудулганы хөгжүдеринге база ажыл чок хамаатыларның боттары ажыл-биле хандырынарына дуза көргүзери.

Бо кезектин ажылын чорудары-биле тускай комиссияны тургускан бис. Комиссияда чеди суму чагыргазының даргалары, Чонну ажылга хаара тудар төптүн директору, экономистер, үндүрүг болгаш чөлшээржилге черлериниң ажылдакчылары, ниитизи-биле 15 кижикирер дап турар.

Бөгүнге чедир 65 кижиниң кирип келген билдиришкыннерин, бизнес-төлевилелдерни өөренип көрдүвүс. Оларның аразындан 10 кижиниң ажылдары, рынокта бар, конкурентилери хөй, дакпырлаттынып турар, азы кандыг-бир документилери четпес болганындан эртпейн барган.

120 дугаарлыг доктаалдың дузазы-биле дыка хөй ажыл чок орган кижилер тускай сайгарлыкчылар апарып, чоннуң мурнунга көскүзү-биле ажылдап эгелээнер.

Ынчангаш ук доктаалды көдээ чер-нин ажыл-амыдыралына кончуг дузалыг, чурттакчы чоннуң бурунгаар көрүш-биле сайзыраарына кончуг эки салдарлыг дээрзин база катап демдеглеп каар-дыр мен.

Сүт-Хөл кожуунуң Чонну ажылга хаара тудар төвүнүң директору Дамдынчап Алдын-оолович Ховалыг:

— Кризистин дүшкүүлүг салдарын чавылдылары-биле ажылдар чоруттунуп турар.

Бүгү делегейде, чуртта экономиктиг кризис бистиң республиканы, оон иштинде Сүт-Хөл кожууну, оюп эртпээн. Кризистин дүшкүүлүг салдарын эвээжедир, чурттуң саң-хөө байдалын буураашкынга чедирбейн, үлетпүр бүдүрүлгелерни калбак хемчээлдиг банкротка таварыштырбас дээш, ажылдакчыларны массалыгы-биле ажылындан хостаарын болдурбайн, чоннуң социал амыдыралының деңгелин кудулатпазы-биле чурттуң удуртулгазы дээштиг хемчеглерни чорудуп турар. Россияның чамдык регионнарында ыш-каш улуг-улуг үлетпүр бүдүрүлгелерде муңнар-биле санаттынар ажылчын олуттарның кызырлышкыннары бистиң кожуунда болбайн турар.

Кожуун чагыргазы, кожуунуң Чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының төвү РФ-тин Чазааның 2008 чылдың декабрь 31-де № 1089 «Федералдыг бюджеттен РФ-тин субъектилеринге күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг байдалды чавырылдылары-биле немелде хем-

Кертик Даргы-Сарыгович Монгуш, Суг-Аксы, тараа культуразын өстүрер болгаш сайгарар.

дарын тайгага боттары белеткээш, манзаны чонга садып турар Алжик Кертик-оолович Монгушту, Ак-Даш суурдан тыва чоннуң эдилеп чорааны херекселдерин, суй белектерин чазап кылып турар ус-шевер Орлан Девер-оолович Монгушту хамаарыштырып болур. Кожуунуң төвү Суг-Аксы суурундан соталыг телефоннарның акшазын долдуруп, ачы-дуза чедирип турар Зоя Опай-ооловна Ондарны, автомашиналарның техниктиг хандырылгазын, септелгезин кылып турар Эрес-оол Сүүр-оолович Ховалыг биле Константин Борбак-оолович Ондарны база демдеглеп болур. Шак ол ыш-каш тараа культураларының багай эвес дүжүдүн өстүрүп алган, оон далганындан хлеб кылыгларын бүдүреринге белеткенип турар Кертик-оол Даргы-Сарыгович Монгушту, ниитиниң чөмөнчилгезин организастан турар Олег Ондарович Лопсанни, Шолбан Нарын-оолович Монгушту болгаш өске-даа хамаатыларны адап болур. Чамдык хамаатылар хергелетинер дериг-херекселдерин садып белеткеп алган, ыңчалза-даа субсидия акша чедишпейн турары-биле немелде акша-төгөрик дилеп, шуудап чадап турарлар. «Бөрүнү

буттар чөмгөрер» деп, чугаа бар. Рынок үезинде сайгарлыкчы ажылды эгелээр дээн хамаатыга кым-даа бүгү чүвени белеткеп бербес, бодунуң тывынгыр, сагынгыр чоруундан хамааржыр апаар.

Республиканың күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг чорукту чавырылдыларының талазы-биле тускай сорулгалыг программасында айыттыг хемчеглерниң бирээзи *ажыл чок хамаатыларны база кызырдага таварышканнары төлевирлиг хөй-ниити болгаш түр үениң ажылдарына хаара тудары болур*. ТР-ниң Чазааның доктаалы-биле 60 ажыл чок хамаатыларны көдээ ажыл-агыйның түр үениң ажылдарынче, чаагайжыдылга, архив болгаш документилер-биле ажылдарже кириштирери көрдүнгөн. Үе аайы-биле хову ажылдарына: суггарылгага, мал чөмөн белеткээринге болгаш амгы үеде кыштаглаашкынга белеткел ажылдарында киржип турар. Керээ езу-гаар ажыл чок хамаатылар иштики херектер килдизинде, көдээ ажыл-агый эргелелинде, мал аарыглары-биле демисел чорудар станцияда болгаш өске-даа ажылдарда киржип турарлар. Төлевирлиг хөй-

Зоя Опай-ооловна Ондар, Суг-Аксы суур, соталыг телефоннарже акша кирип чер.

күш-ажыл рыногунда

ниити ажилдары чылдың дургузунда ам-даа уламчылаар апаар.

Элээн каш чыл бурунгаар тускай өөрөдиге черлериниң доозукчуларын мергежилниң аайы-биле ажил-агыйга тургузарынга бергедежишкннер турбаан. Ам ортумак тускай, дээди-даа өөрөдиге черлерин доосканнар ажил тып алырынга бергедежишкннерге таваржып турар апарганы чажыт эвес-ле болгай. Ылаңгыя көдээ ажил-агый, тудуг база чамдык эртемнерниң башкылары мергежилниң дүгжүр ажил тыппайн, өске ажилдарже шилчип, чамдык таварылгаларда ажил чок хамаатыларның одуруунче кирип турарлар. Чазактын тускай сорулгалыг программасында **тускай өөрөдиге черлерин доосканнарга стажировка эрттиреринче** саң-хөөнү көрүп кааны айтырыгны шиитпирлээринге идиглиг болуру чугаажок. Доктаалда 35 доозукчуларның стажировка эртери көрдүнгөн. Доозукчулар школа назыны четпээн уруглар садтарында, школаларда, кожуун эмнелгезинде, суму чагыргаларында стажировка эрттирип ажилдай бергенер.

Кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төвүнүн ажилдакчылары ТР-ниң Чазаның күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чииге-дириниң дугайында доктаалдарын күүседире-биле ажилдарны чорудуп турза-даа, чедир шиитпирлетинмейн турар ажилдар ам-даа бар дээрзин миннир апаар. Сайгарлыкчы чорукту эгелээри-биле кожуунун конкурс комиссиязындан чөпшээрел алган хамаатылар херек документиленни долдурарын саададып, чамдык хамаатылар субсидияны алгаш, сайгарлыкчы чорукту эгелевейн, харын-даа өске сорулгаларга ажылгаарының шенелделерин кылып, азы акшаны апкаш, үндүрүг инспекциязындан уштарының оралдажышкынарын кылып турарлар. Субсидия ТР-ниң Чазаның, эрге-хоойлу органның, кожуун чагыргазының, ТР-ниң Чонну ажилга хаара тудар күрүнө албанының агентилелинин, кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төвүнүн хайгааралында дээрзин утпаза чогуур. Бир эвес сайгарлыкчы чорукту эгелээри-биле субсидия алган хамааты акшаны сорулгазындан өскээр ажылгаан, чарыгдалдарның чектерин четчелевезин, ажилын бир чыл четпээнде ле ара соксадыр болза, эрге-хоойлу, суд органнын таварыштыр дедир эгиттирер апаар.

Бора-Тайга суму чагыргазының даргазы Галина Сергеевна Ховалыг:

— Чуртта чоруп турар экономиктиң саң-хөө кризисин алып эртеринге хамаарыштыр суму чагыргазы хемчеглерни ап, өреге бүрүзү ногаа, картофельди тарып, малды өстүрүп, оон аңгыда ажил чок кижилерни ажил-биле хандыраар, ажилчын олуттарны немей тургузарының талазы-биле кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төвүн дамчыштыр ажилды чорудуп турар.

Ажил чок хамаатыларны хейниитиниң болгаш түр үениң төлө-вирилг ажилдарынга хаара тудуп турар. Оларны чаагайжыдылга ажилындан аңгыда, чаксы хову ажилдарынче, огород-ногаа, мал ажил-агыйынче хаара туткан. Үс-түнде категорияның хамаатыларының киржилгези-биле сумуга бо чылын 400 хире гектар черге тараа культураларын тарып ап, сумуга 1350 тонна сизген белеткээр ажилдарже хаара тудуп, дыка улуг деткимче-дузаны суму ап турар.

Оон аңгыда өөрөдиге черле-

Шеңне Алексеевна Ондар баш таарар черни ажыдып алгаш, ында чонну хулээп ап турар.

рин дооскан ажил чок 3 хамаатыны арга-дуржулга алзын дээш, бирээзин — школада, ийизин суму чагыргазында ажилдаткан.

Сумуда дилиг материалдарын белеткеп садар биче бүдүрүлгени Владимир Хеймер-оол ажыдып ап, ында 7 ажил чок кижилерни хаара тудуп, чурттагы чонну манза материалдары-биле хандырып турары өөрүнчүг. Олар чондан кирген чагыглар езугаар чунар-бажың, гараж дээр ышкаш чүүлдерни база кылып турар апарган.

Чонну ажилга хаара тудар төптү дамчыштыр бистин сумудан дараазында хамаатылар 58 800 рубльди ап, боттары боттары ажил-биле хандырып, сумуга дараазында бүдүрүлгелерни ажыдып, ажилдадып эгелээ.

Экер-оол Байыр-Белекович Донгак субсидия акшазы-биле далган былгаар херексел садып алган, чаагай хлеб, кондитер кылыгларын кылып, чонну хандырып турар.

Радион Эректолович Ооржак, машина-техниканы септеп, будуур, чонга ачы-дуза чедирелгезин ажилдадырынга дериг-херекселдерни садып эккеп алган.

Буян-Доржу Алексеевич Ооржак техниканы артык кезектерин садып-саарар талазы-биле ажилды чорудар изиг күзелин илередип, кожуунун шилилге комиссиязын бо хүннерде эртип алган. Сайгарлыкчы документиленни четчелеп турар.

Сумунун чонунга чугула херек, ажыктыг бүдүрүлгө черлерин ажилдар сорулгалыг хамаатылар-биле ажилды уламчылап турар бис.

Аныктар ортузунга корумчурум айтырыын чогумчалыг шиитпирлээр, күш-культура болгаш спортту сайзырадыр талазы-биле тренер ачы-дузаны чедирер ажилды чорудар база ол ышкаш баш таарар чер ажыдып алып күзелдиг ажил чок хамаатылар Эгей-оол Алдын-оолович Сарыглар, Чодураа Мачак-ооловна Ховалыг бизнес-төлөвилелдерин кылдыртып алган комиссия эртеринге белеткенип турарлар.

Субсидия алгаш, ону шын ажыглап, хуу сайгарлыкчылар апарган хамаатыларның аразындан каш кижиле ужуражып, оларның кайы хире ажилдап турарын сонуургап көрдүс.

Ак-Даш сумузунда Орлан Девер-оолович Монгуш субсидия акшазы-биле чазаныр ажилга херек электрлиг өрүм, бензин-биле ажилдаар хирээ, ыш кезер станок, аштап дескилээр машина дээр ышкаш херекселдерни садып алган. Бодунун бажыңының хериминиң иштинде бичежек бажында чазаныр чер кылып алган ажилдап

турар болду. Оон-биле кады ол-ла суурнуң ус-шевер оолдары Вячеслав Хопуй-оолович Ондар биле Кежик-оол Дадар-оолович Сарыглар база катчып алганнар. Ынчап кээрге, О.Д. Монгуш чүгле бодун ажил-биле хандырттыңан эвес, а суурнуң ийи ажил чок хамаатыларынга база ажилчын олуттарны берген бооп турар. Оларның каастап, шеверлеп тургаш кылган национал сүй белектерин, хөгжүм херекселдерин болгаш алтара, шууруун дээр ышкаш эдилелдерин магадап көрдүс.

Ак-Даш сумузунун чагырга даргазы Саяна Дадар-ооловна Сарыглар:

— Көдээ суурларга чазаныр чер чугула херек боор чүве. Үрелген стол, сандайын-даа септеткен улус кээр, чагыг-биле өг ыяжы база кылдыртып турду. Чамдыкта суурга кандыг-бир кижик чок болганда, оон кавайын, херимин, тураскаалын-даа кылып апаар. Ындыг таварылгаларда дузалы аттыг болур чорду. Ынчангаш бо оолдарны эки деткип, ажил-ижинге шуудаар арганы берип, боттарыныстың талавыстан шыдаар-ла дузавысты чедирер апаар бис — деп ажилчыннарга чоргаарланып чугаалады.

Электри күжүнүн чедишпезинден оолдар арай бергедежиң турар болду. Электри санаар аппаратты бажың девискээринде турар бичи бажыңга чөпшээрэвес болган.

Суг-Аксы суурда Шолбан

Амир Октаевич Донгак, Суг-Аксы, дуңзаа-биле ажил.

Чейнеш Докаевна Монгуш, Алдан-Маадыр суур, кондитер кылыгларын быжыргаш, сайгарар.

Александрович Ооржак субсидия акшазы-биле компьютер, сканер, принтер, компьютер столу болгаш фотоаппарат садып алгаш, чурук тырттырар болгаш компьютер дузанын чедирер чер ажыдып алган. Кожуунун өске-даа суурларындан улус маңаа кээп, янзы-бүрү ажилдарны (сөзүглелдер парладып, редакторладып, сканерледип, копияладып) кылдыртып ап турар.

Ол-ла черде Шеңне Алексеевна Ондар баш таарарынга таарымчалыг стол, сандайлар, көрүнчүктер, баш таарар хачылар, машинкалар болгаш баш кургадыр херексел садып алгаш, баш таарар чер ажыдып алган болду. Ол мурнунда ла таныыр улустарының баштарын эдип чазап таарар чоранындан ону чон эки билер, хереглээр. Мастерни куда-дой, азы кандыг-бир байырлалдар баар дээр улус бажыңнарынче чалап ап турар болду.

Национал хеп даарааш, садар мини-цехти Өпеймаа Сарыг-ооловна Монгуш Суг-Аксы суурда ажыдып алган. Бо чылын Сүт-Хөл кожуунга болуп эрткен Наадым байырлалыга оларның ачы-дузаны улуг болган. Чүгле артистер

эвес, садыгжылардан бээр тыва хептерлиг байырлаар аас-кежиктиг болган.

Эрес-оол Сүүр-оолович Ховалыгның автомашина септээр талазы-биле ат-сураа чаңгыс чер-чурт-тугларының аразында шагда-ла билдингир. Оон шевер холдары бөгүнге чедир та чеже кижиниң машиназын кылган. Ол ам суур үстүнде гараж кылып алган, ында автомашина септээр чер ажыдып алган. База бир ажил чок чораан хамааты Константин Борбакович Ондарны чанында ажилдадып алган.

Сүт-Хөл кожуунда хуу сайгарлыкчы болуп ажилдаар изиг күзелдиг ажил чок хамаатылар хөй болду. Оларны сумулар даргалары болгаш Чонну ажилга хаара тудар төптүн ажилдакчылары удуртуп, документиленни аайлап, углап-баштап берип турар.

Тускай өөрөдиге черлерин доосканнарга стажировка эрттиреринге Сүт-Хөл кожуунда ниитизи-биле 35 ажил чок хамаатылар хаара туттунган. Оларның аразында ТКУ-нун доозукчуларындан 5 кижини кожуунун школаларында, Кызылдың башкы колледжизинден 7 доозукчу уруглар садтарында, Кызылдың эмчи училищезинден 5 кижини кожуунун эмнелгезинче, Красноярск хоорайга юрист эртемин чедип алган Айдың Маныевич Кызыл — көдээ ажил-агый эргеллинде, Барнаулдун профессионал башкы колледжизиниң 2005 чылда доозукчузу Аяс Владимирович Монгуш — Суг-Аксы суму чагыргазында, Мускванын күрүнөге хамаарышпас гуманитарлыг академиязының доозукчузу Айдысмаа Алексеевна Ондар Сүт-Хөл кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төпте арга-дуржулга ап ажилдап турарлар.

ТР-ниң Чазаның 120 дугаарлыг доктаалының күүсеттинип турары Сүт-Хөл кожуунда эки деп санап болур. Чаа ажыттыңан бүдүрүлгелер кожуунда хүн бүрүде немежиң, ажил чок кижилерниң саны кызырлып кел чорууру кижини өөртүп турар. Ажил-херээн эки эгелеп, ажилын шуудадып чоруурларның шуптузун маңаа адаары күзенчиг, ынчангаш оларның атсывын адай бээр, солун-сеткүүлге чырыда бээр үе база келир дээрзин сагындырбышаан, чаа-чаа чедишкннерни күзээр-дир бис.

Шолбан МОНГУШ.

Игил чылынга

ЫЯҢГЫЛЫГ АЯЛГАЛАРЫН ОЙНАЙ БЭЭРГЕ...

Бажының дүгү хавак талазын-дан калчайып бар чыдар, бежен хар иштинде, арын-шырайы кадыг, кара салга бүргеткен, узун дурт-сынның, кижы бажы хире былгааш-биле тараа хооруп турган кижини Ушулаң катымның Улуг-Дөңге чай-лаанга хойлар девээледип кирип келгеш, менди солукшкандан бээр дөртөн чылдың нүүрү чедер берген-дир. Шайлап алгаш, өгдөн үнүп кээримге, чугаа-домааның чечени дыңнаксанчыг ашак мени көрүп кааш: «Сени кымыл дээрзин катың-дан билип алдым. Мен дээрге Алды-Шынаа, чурумалдыг Парлыг-Бастыг Бай-Хем, Баян-Кол чурттуг Дүктүг Чүлдүм-оол деп кижы боор мен. Бо олурган улуг катың уктуг мөге, узун назылыглар салгалы Ушулаң-биле халышкылар ажы-төлү улус бис. Улус-чонуну уур тараа-зын соктажып, узар суун да-жыглар, улуг одааның ыяжын чар-жып бээрге, үлө-херек бүдүнгүр болур. Сээң күжүнү көөр дээш, хүреген, «ашак, кадайны чогушту-руп, аал иштин тоттуруп» көөр бис бе...» деп барык-ла шүлүктээш, уур ишти тараа уруп берди. Тараавыс-тын кара дүгүн чөлбип олур: «Хүг-хүг» дээр хүртең хамның чөлби-дир, «дүк-дүк» дээр дүктүг хамның чөлби-дир. Дүшкен дүк дүне ээрер ыдымны болзун! Арткан ак хевээ аксында дижи чок мээңи болзун!» — деп, ашак алганып олурда, чүгле эптей каап олурар чүве. Ол ояр амга чедир-ле Тываның өртээ ты-вылбаан хөөмейжизи, кижы бүрүзү эннеспес хөгжүмчүзү Андрей Чүл-дүм-оол-биле чоок таныжар апар-ган бис.

Суурга бистиң бажыңыс ко-жа, чай кадында бо-ла халып келир. Ол келирде, бети дизе, карманын-дан бир адыш каржаң уштуп салып каар кижы. Бичии уругларга дендии ынак, арны-бажын аай-дедир кө-жүрүп, дириг амытаннарның кыла-

жын, үнүн олчаан өттүнүп тургаш, тоолдар ыдып бээр. Ооң кылган ажылы даады-ла айбы болур кижы, дуу-ла чээннеринин, дунмалары-ның, чаавазының, таныш-көрүш-териниң айбызы деп, идик даараан, алгы-кеш эттээн олурар, кат, мөө-гү, эм ойттар чыгган, кадар сиден-ден кисточка, ширбиил кылыр.

Арыг-Бажыңа бодунуң «деп-шилгелиг бажың» деп адаары бажы-ңыңа Чодураа Байыр-оол-биле ко-жа чурттап чордулар. Оларның ка-йызы-даа уран чүүлге кайгамчык салым-чаянның кижилер чораан. Оларга Кара-оол Тумат катчып кээрге, игил, бызаанчы, баян, гита-ра хөгжүмү дески чаңгыланыр, сы-гыт, хөөмей, каргыраа ыяңгыланып үнер, кайгамчыктыг чүве-ле болгай! «Чүлдүм-оол чокта, чүү концерт, Ка-ра-оол чокта, какой концерт» дижип турганының ужуру-даа ында чүве.

Сөөлгү үеде Кайгал-оолдун болгаш өске-даа ансамбльдерниң бүгү делегейни дескиндир ырлап келгени «Чыраа-Хоорну», игилге аътты киштедиптерин Андрей Ыдамчыкович өөредип каан. Чиң сөөртүкчүлериниң төвөлериң чурт чыды билдинип кээрге, иш-киртинип ыглаарын, эткин өйүндө сыынның бустаарын игилге олчаан ойнаптар хөгжүмчүнү дыңнап чо-раанымны амыдыралымда эң-не улуг кежик-саңмалдарның бирээзи кылдыр санап чоруур мен.

Чүлдүм-оол Ыдамчыковичге хамаарыштыр тыва хөгжүм херек-селдерин кылып-даа, ойнап-даа билир, сыгытыр, каргыраалаар кижилерниң үнелелин кирип кө-рейн. Тыва хөгжүм херекселдериниң халаптыг шевери Сүт-Хөлдүн Маржымал Ондарга душ болуп ужуражы бээримге: «Аянның, ча-раш Арыг-Бажы суурунда игилдиң хааны Андрей Чүлдүм-оолга байы-рым чедирер сен. Дыл-домааның чечен-мергени Улуг-Хемниң суу

дег, узуп төттүнмес кижы боор. Маржымалга ужураштым, байыр чедирип чыдыр деп ыяап-ла дам-чыдар сен, дунмам» — деп дилеп турар чораан.

Тараа тыртар дээрбе дажы ди-леп, шеверлер чурту Кызыл-Дагга чедеримге, Сергей Кочаа, Вла-димир Салчак-даа бир дугаарын-да-ла Андрей Чүлдүм-оолду айты-рар болган. Владимир Салчак ба-жыңыңа шайлаткаш: «Арай чиг-даа болза, Андрей Чүлдүм-оолдан өөренип алган аялгаларым бар чүве, ойнап берейн» — дээш, ханада азып каан игилин дүжүрүп алгаш, ойнап берип олурар, бир солун ужуралын төөгү каапты. «Национал хөгжүм херекселде-ри кылыр, аңаа ойнаар кижилер-ниң, каш чылда болду, чыыжын эрттирген. Улусчу чогаадылга бажыңыңа хөй-ле эрлер чыгып алган. Бызаанчыларывысты хол-дан холче дамчытчып, ойнап олурдувус. Мен ышкаш дүктен бүткен узун, кара ашак кирип кел-ген. Мендешкеш, эргижирей берген кызыл пөсте ораап каан игилин уштуп эккелгеш, ойнай берген. Бурган өршээни! Ашак игилинге адың киштедип, буга-зын бустадып, бууразын букку-ладып ойнай бээрге, шупту-ла кайгап, магадап, аазадып калган бис. Бурунгу өгбелеривистиң ойнап чорааны тоолчургу дам-чыр чугаа болуп артып калган аялгаларын, ону ойнаар аргала-рын билир кижы артып калга-нынга өөрүп, оода ужу-кыдыын өөредип кагзын дээш чанындан ыраваан бис. Таныыр-ла киживис игилчи Чүлдүм-оол акый ол болган. Андрей Ыдамчыкович дээрге езулуг-ла бурган чаяган, өрте-к-үнези тывылбаан эрине дег игилчи, хөгжүмчү-дүр. Теле-визорга скрипкага ойнаар Пагани-ни дугайында дамчыдылга көр-

дум. Мен Чүлдүм-оолду аңаа дең-нээр дээрден башка, өске сөс тыппас мен» — деп, Владимир Шөмбүлович алдарлыг игилчини ынчаар үнелээр болган.

Андрей Ыдамчыкович ноталар-ны чингине тыва хевирже кирип бо-лунуң арга-хоргазын база бодап чораан: «Тывалар дег тывызык, кайгамчык хөгжүм херексел-дерлиг чон ховар-ла боор, хүре-ген. Катың Америка, Голландия, Европа чедир ойнап каапкан бол-гаш чүнү чугаалап олурарын би-лир-дир ийин. Мээң Кайгал-оол суг-га «мундургаш» айткарыпканым «Чыраа-Хооруннуң» ээзи Чычы-нак деп шолалыг Салчак Хуна-жык-даа, ооң Улуг Хүрээ, Бээжин чедир кады өөренип чораан эжи Мылдыкай-даа тоолдарны, тоол-чургу чугааларны өөренип, чыыр, бижиир ажылдарны шагда-ла кы-лып чораан эрлер-дир. Бижимел ажыл чогуңда эвес, ону эртем-билиглиг композиторларның чон аразынче кирип, дилеп шүүштү-рүп көрбээнинде-дир ийин. Тыва дылда хөгжүм демдээ, хөгжүм үнү болу бээр сөстөр бар-ла бол-гай. Бети дээрге-ле доора деп адаарга-ла «до, ре» деп хөгжүм үннери үнүп келбес-тир бе?.. Бү-дүн, чартык, үшүң бири, дөрттүң бири деп демдектерни безин бүдүн, кезик, үлөш, үлдүң, кечим, шымчым деп сөстөр-биле чүге солуп болбазыт?.. Аай, дедир согуз дээш өгбелеривистиң ажыглар чораан сөстери чокка тыва ды-лывыс ядарай бербес деп бе? Ка-дыр-оол Бегзи-биле дугурушкан кижы мен. Ужуражып чадап, кар-жып туруп бээр улус-тур бис» — деп, Андрей Ыдамчыкович чугаа-лап олурар чүве.

Андрей Чүлдүм-оол чүгле кайгамчык хөгжүмчү эвес, улустуң аас чогаалын дендии эки билер кижилерниң бирээзи чораан.

Ынчангаш бистиң билиривис ышкаш шүлүк, калбак чогаал бижип чорбаан-даа болза, Монгуш Кенин-Лопсан биле Ондар Дарыманың саналы-биле ону ССРЭ-ниң Чогаал-чылар эвилелиниң кежигүнүңе хү-лээп алган.

Андрей Ыдамчыковичиниң намдар-төөгүзүндө билер-ле кижы билер бир солун чүүл бар. Ол Ты-ваның төөгүзүндө арткан «дөртөн брактын» бирээзи. Бодунуң чугаа-зы-биле алырга, улус аксынга кир-геш, аът шамның шииттирип чораан. Тожуга ыяш кезер черге херээн эрттирип турда, курлавыр аш-чем сөөртүп албаанындан улуг хар чаг-гаш, херектенер-биле харылзаа үзүлгенинден аш-чут эгелээн. Арт-кан-калган кижилер ажыл кылып турган аъттарын сол чип, ол төнер-ге, аътка берип турган сула богун, идиниң улдуңнарын хайындырып чип чорааш, Туранга ишти тынныг калгып келген. Аш-чуттан 40 кижы амылыг арткан. Тускай комиссия ол дөртөн кижини ажыл-агый кылып харык-шинээ чок дээш «брактап» кааптарга, хосталган. «Дөртөн брак» деп сөс оон тывылган.

Тожуга оон кады херек эртти-рип турган «брак» эжи, көрей дайы-нының арткан-калган чаңгыс кир-жикчизи Хүр-оол Кыргыс Көк-Чы-раа арбанында ам-даа бар, чиик-сергек хевээр. Чүлдүм-оолдун ду-гайында айтырарга, холу-биле игил ойнаан кижы көргүскеш: «Кулу-гурну канчаар боор ону, ужур чок эр-ле болгай, аңаа чедер кижы чок турган. Аш-чуттан бисти чүгле аът сулазы эвес, Чүлдүм-оолдун ыры, тоолу, хөөмей, сыгыды — игили камгалап каан чүве» — дээр.

Эрес-оол КУУЛАР.

Арыг-Бажы. Улуг-Хем кожуун.

Тыва оюн-тоглаа азы байырлал национал хүреш чок болза, черле долу эвес эрткен ышкаш кылдыр сагындырар. Шынап-ла, сентябрь 19-та Туран хоорайга эрткен республика чергелиг «Би-Хемниң чүгүрүктери» деп аът чарыжы адакталган соонда, улаштыр-ла он дөрт-он чеди харлыг оолдар аразыңа тыва хүреш маргылдаазы болган. Аңаа ниитизи-биле өзүп орап 60 оол хүрешкен.

Салыгларга колдуу Би-Хем ко-жуунуң сумуларындан база Туран хоорайдан элээди оолдар кириш-кен. Ынчалза-даа өске кожууннар төлээлери база бар болган. Олар-

ның аразында республика чергелиг маргылдааларга шаңналдыг чер-лерни ап чоруур оолдар безин бар.

Солун аът чарыжын көрүп кел-ген аалчылар база улуг-бичии

ЭЛЭЭДИ ООЛДАР ХҮРЕШКЕН

аарыкчылар оолдарның хүрежин, шынап-ла, сонугар көргөннер. Ам артында тайылбырлакчызы тыва спорттун хоочуну, билдингир хам Лазо Довуевич Монгуш бол-ган. Ол чечен-мерген сөстери база тыва аргаларны тайылбырлап били-ри-биле көрүкчүлери чалгаарат-паан. Маргылдаа доостурга, эң ча-

раш арга ажыглап турган бир оол-га бодунуң акша шаңналын база тывыскаан.

Элээди мөгелер боттарының база кожууннарының адын сыкпас дээш кызып хүрешкен. Түннелинде Барыин-Хемчик кожуунуң аныяк мөгези Дозураш Күжүгет шүүлгеш (чурукта), Би-Хем чурттуг дет-кикчилерниң салганы өңнүг телеви-зор болгаш диплом-биле шаңнат-кан.

Туран хоорайдан өөреникчи Салгал Допуй-оол үжүрлөшкөш, электри-биле ажылдаар нарын чал-

гылыг суугуну шаңнал кылдыр ал-ган. Үшкү-дөрткү черлерни Би-Хемниң Хадың сумудан Амир Ке-денев биле Тес-Хемден Чолдуг Ла-ңаа үлөшкөш, акша шаңналдарга төлөтүг болганнар.

Би-Хемниң аът федерациязы (Б.К. Аракчаа) биле кожуунуң чагырга чериниң (С.М.Оюн) органи-застааны улуг аът чарыжын элээди оолдарның улаштыр эрткен бо хүрежи улам солун болдурган.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чу-руктары.

Кижини, оон салым-чаяаны

ЭРЕС КУУЛАР ДЕП КЫМЫЛ ОЛ?

Тывада Эрес деп аттыг улус кайы көвей. Оларның аразындан Эрес Хуналдаевич Куулар деп онзагай салым-чаяанныг кижини чонга таныштырар бодаан мен.

Куулар Эрести школага өөренип турда танып, билип алган мен. Ынчан 1993 чылдың күзү чүве. Чөөн-Хемчик кожуунче ажыл-иживис аайы-биле чорупкан бис. Кады чораан эжим, чогаалчы Көжелдей Борбак-оолович Монгуш Чадаана хоорай чоокшулап орда, мынча дидир: «Баштай Чыраа-Бажынга бараалы шүве. Ында бичии оол бар. Кижини өттүр көөр, чугаалаан чүвези шын боор» — дидир.

Мен тыва радиога чонувустун шажын-чүдүлгезинге, езу-чаңчылынга хамаарыштыр буддизм азы сарыг шажын темазынга «Сүзүк», хам болгаш хамнаашкын темазынга «Чаяан-дөс» деп дамчыдылгаларны эрттирип турдум. Тываның ол-бо девискээрлеринге чурттап чораан улуг эртем-билиглиг лама-башкылар болгаш хам-чаяакчылар-биле ужуражып чугаалажып чораан болгаш, оол-биле анаа чугаалажып көөр-дүр деп бодап алдым.

Чыраа-Бажының школазынга келдивис. Школаның ажыл-ижи-биле таныжып чоруй, Эрести-ле айтырдым. «Бо оглувусту хереглээн улус кайыын-даа кээр апарды. Бай-Тайгадан келген улус кичээлден айтырып алгаш бардылар. Силер база хереглеп чорууңар ол бе?» — дээш, башкылар каттыржып кагдылар.

Чоруу деп турувуста, харын-даа Эрес бо чедип келди. «Ам күш-культура кичээли болур, ажырбас, чугаалажыптыңар харын» — деп, бир башкы дүрген-не чөпшээрелин берди. «Бөгүн Эрес ийи кичээл үскен» деп иштимде бодазымза-даа, «бичии оолда бойдус чаяалгазы бар бе» дээн сонургал мээң хараадалымны дуй басыпкан.

Ынчан ол он хар ажып турган. Оон бээр-ле ону таныыр, билер апарган мен. Бир-ле катап ажыл-даар өрээлиге Эрес кирип келди. «ТКУ-да өөрени бердим, угбай. Бергежи кончуг чүве-дир, улус бо-ла кижини сураглап келир» — дей-дир.

Чугаалажып орап аравыста «Эрес келген» деп чар өрээлден өрээлдерге тарай берген болду. Ол хүн ажылдаар черивистиң улун хүлээп, эрттирер ужурга база таварышкан кижини. Ол чоруур деп тургаш, кезек улус дыңнап турувуста хенертен: «Бо ажылдаар черинер чоорту сандараар хевирлиг чер-дир ала» — диди.

— Ойт, чүге?! — дээш, дүвүрей-ле бердивис.

— Харын дыка хөй кижилерниң хомудаан арын-шырайы, хөй акшатөгери чашканнаашкыны шокараш кылдыр көзүлдү ийин. Чаа дарга келир чүве-дир. Ол кижиниң үезинде сандараар хевирлиг чүве-дир-ле. Ажырбас, дүвүревенер, ол кижини келген соонда, элээн каш чылдар эрткенде, болур хевирлиг чүве-дир. Чоннуң кулаан, караан, мээ-медерелин чырыдып турар чер буурап-сандараарга багай-дыр аа. Че, боттарыңар ажылдап-чурттап тургаш, көре бээр силер — дээш, Эрезивис бистиң-биле байырлашкан чорупту.

Арткан улус кезек када ыыт чок тур бис. Эрестин ол чугаазы, каш-ла чылдар эрткенде, шынап-ла, олчаан бүткен. Ону бөгүнге чедир

кайгал бодап чоруур-дур мен. 2004 чылдан эгелээш, 2006 чылга чедир Тывателерадио компаниязынга дыка улуг «ажыл кызырылдазы» эгелээн. Хөй-хөй кижилер чөптүг эвес ажыл кызырылдазынга таварышкан. Карактарының чажы бүлденейнип, сеткил-сагыжы хомудап чорутканнар. Оларның аразынга хөй ажы-төлдүг, уруг-дарыын чааскаан өстүрүп чораан иелер-даа карааның чажын төп чорутканын ынчан ол каш чыл бурунгаар өттүр көрүп орган болган. Чогум Москваның төп телерадионун удуртулгазындан «кызырылда» дугайында доктаал-шиитпир-даа ол чылдарда үнмээн дээр чораан. Ажыл кызырылдазын боттары-ла чорудуп турган даргаларны төп чер амырай-ла берди ыйнаан. Ужуру болза ам-даа оозу-моозу четпес дээш улам диленип алгы дег-ле чүве-дир. Бүдүлгү чүвени үрөп хоозурадыры белен, а ону катап тургузары кончуг берге деп чүвени ынчан телерадио компаниязының удуртукчулары бодавааннары ол ыйнаан.

Чүгле тыва радиога безин сезен ажыг кижини ажылдап турган болза, амгы үеде каш-ла кижини ажылдап турар. Тыва радио талазының эжиктери шупту хаагы бооп турарга, аңаа ажылдап чораан эрги ажылдакчылар эң-не улуг хараадал-биле сактып чугаалажып чор бис.

Тываның база бир массалыг информация төвүн ол үеде сандарап-буураарыга чедирген кижилерниң мээ-медерелинге «кончуувусту аа» деп бодандырыг, оода шокараш кылдыр-даа болза, кирген чүве ирги бе?

Эрестин тыва телерадио компаниязынга хамаарыштыр он ажыг чыл бурунгаар өттүр көргөн чүүлүн бодум чижек кырынга бижип ора-рым ол-дур ийин. Ынчан оон чугаазын дыңнаан өске-даа кижилер ону бадыткап чугаалап болур...

«Кире халып-ла кээр Эрес болгай, чоп чиде берген кижини боор» деп, сеткил-сагыжымдан сагыш човап орумда, чоокта чаа бир кижини эжик соктаан, ажыдыптарымга, Эрес бо-ла хүлүмзүрүп тур. Оң-биле амыр-менди-даа чок: «Эрес, сени хереглээн улус менче долгап туруп берди, каяа чидип чордун» — дээш-ле бардым...

Шай ижип орап аразында ону «байысаап-ла» эгеледим: «Чылдар эрткен тудум, бойдус чаяалган күштелип, арга-мергежилниң база бедип орап боор ала. Бир эвес чажыт эвес болза, бичии чугаалап берип көрөм» — деп диледим.

— Судал дамчыштыр кижилерниң эрткен болгаш амгы база келир чуртталгазынга хамаарыштыр таваржып болур аарыг-аржык, аас-дыл болгаш өске-даа чүүлдерден аңгыда, аякка сүт куткаш, чикен-барган кижилерниң байдалын билип алыр аргалыг апардым. Хомус аял-газы-биле чамдык чүүлдерни арыглап-аштаарынга эки болур чорду. Чамдыкта менден дуза дилеп келген байдалы элээн нарын, берге кижилер дүжүмге кирип кээр апарган, дүү черинче ол кижини канчаар эдер, чазаарының орук-чирии ынчан база илереп кээр. Дүшке канчаар кирген-дир, ынчаар кылырынга ол кижиниң байдалы шору апаар чорду. Улуска бичии-даа дуза ка-

дып бээр, бо кижиге база өөрүнчүг, бодунуң күжүн билип орап сен — деп, ол чамдык-чажыттарын ажытты.

— Эрес Хуналдаевич, силерге улус кайыын-даа кээр болгай. Чоокку үелерде өске черлерден улус келди бе?

— Донда Ростов хоорайдан сес-тос чыл иштинде уругланмаан өг-бүлениң ээлеринге домнаашкын аргазы-биле дуза каттым. Чана берген соонда, ийи-үш ай эрткенде, иштелип, өпояалыг болган чордулар.

Америкадан, Каролина штады диди бе, Тываны сонургап келген эртемден, улус эдертип чораан очулдурукчу ынчап чугаалады. Ол американнарны судал дамчыштыр тудуп, шинчилеп ораарымга, дыка улуг озал-ондакка таваржыр болдулар. Ол улустун оруунга черле таваржыр чүве болган. Ынча деп чугаалаарымга, чайладыр арга бар бе? — деп девидээни илдең менден удур айтырдылар.

Ам канчаар, бүгү-ле билер аргаларымны ажыглап тургаш, ол улуска дозуг кылып бердим.

Сөөлүндө ол американнарны эдертип чораан башкыдан дыңнаарымга, ол улус чуртунга баргаш, шынап-ла, озал-ондакка таварышкан, харын-даа дириг артывыс деп дыңнаткан болду. Ол кижилерге кылып берген дозуг дээштиг болуп, оларны багай чүүлден чайлатканымга база иштимде өөрүп чор мен.

Калмыкиядан 40 хар иштинде сөөк-даяк аарыгыг Жамсуев деп кижини келген. Домнаашкын аргазы-биле эмнээримге, эки болган. Кандыг-даа аарыгыг улус кээр-ле чорду. Чамдык улустун аарыг хөлүн эрте берген-даа боор. Тыва кижини кадыынче шоолуг сагыш салыр эвес. Аарыг ханылаажы чедир шыдажып чоруур-ла болгай бис. Ынчанмас болза эки чүве-дир ийин — дей-дир.

Чурттап келген назыным иштинде улуг эртем-билиглиг лама-башкыларны-даа, хам-чаяакчыларны-даа совет үеде эгелээш амгы ажык-чарлыг деп турар үевиске чедир шаам-биле көрүп келдим. Шажын-чүдүлге талазы-биле кижиниң хереглээн чүүлүн лама-башкылар ном-судур, чурагай, коңга, шаңкеңгирге, сержим өргүлдөзү дээн ышкаш өске-даа сагылдаларны ажыглап тургаш кылып бээр, а хам-чаяакчылар дүңгүр, хуваанак, көзөр дээн ышкаш база өске-даа чүүлдерни ажыглап кылыр. Эрес Кууларның бойдус чаяаган эң онзагай талазы — кижиниң судалын дамчыштыр дыңнаалап билири — эң-не ховар чаяалга ол болуп турар.

Кижини ном-судурнуң үжүк-бижин, хуваанак, көзөр, чарынны канчаар салырын аргаларын өөренип ап болур, Эреске берген ышкаш бо бойдус чаяалгазын алган кижилер ховар-ла боор.

Ындыг чаяалганы Үстүү орандан бо удаада чүгле Эреске чаяап бергени-ле магатчок.

Эрести тып алыры, аңаа ужуражып чалап алыры, шынап-ла, берге. Ону хереглээн чоннуң көвейинден ындыг чай чок бооп турар. Ынчангаш шажын-чүдүлгениң ажылдакчылары ышкаш, чаңгыс черге турумчуп алгаш, улуска ачы-дузаң көргүскен болзуңа ала, Эрес, деп күзел-биле бо чүүлүмнү доозайн.

НИНА КУУЛАР,
журналист.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТАРИФТЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЛБАНЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының «2008-2010 чылдарда «Тываэнерго» ААН-ниң электри четкилеринге юридиктиг албан черлериниң болгаш хуу кижилерниң энергия хүлээп алыр дериг-херекселдерни технологтуг кожарының өртээниң хемчээлин бадылаарының дугайында» 2008 чылдың июль 9-та № 3 (2009 чылдың апрель 29-та № 6 эдилгези-биле) доктаалыга өскерилгелер кириериниң дугайында

2009 чылдың сентябрь 18 №11 Кызыл хоорай

«Электри болгаш чылыг энергиязынга тарифтерни күрүнөдөн өйлээриниң дугайында» (дараазында өскерилгелери-биле) 1995 чылдың апрель 14-те №41 Федералдыг хоойлу, РФ-тиң Чазааның «Россия Федерациязының электри болгаш чылыг энергияларынга хамаарыштыр өртөк тургузарының дугайында» 2004 чылдың февраль 26-да №109, «Электри энергиязын дамчыдар болгаш ол ачы-дузаларны чедирер талазы-биле ачы-дузаларның аңгылаашкын чок чедимчелиг болдурарының дүрүмүн, үүрмектеп садар системаның садыг-саарылга ачы-дузазы болгаш ындыг ачы-дузаларны аңгылаашкын чокка чедимчелиг болдурарының дүрүмүн болгаш электри энергиязының хереглечилеринге, электри энергиязын бүдүрүп турар объектилерге, а ол ышкаш электри четкилериниң четки организацияларынга хамааржыр ажыл-агыйларынга болгаш өске-даа кижилерниң электри четкилеринге кожарының дериг-херекселдерни технологтуг кожарының дүрүмүн бадылаарының дугайында» (оон соонда өскерилгелери-биле) 2004 чылдың декабрь 27-де №861 доктаалы болгаш Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының баштаар чериниң 2009 чылдың сентябрь 18-те № 8 протокол шиитпири езугаар Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының доктаадыры болза:

1. 1 капсырылганың 1 пунктузунда «— өске-даа 550 рубль» деп сөстөрүн соонда «НДС чокка» деп сөстү «оон иштинде НДС» деп сөстөр-биле солуур, оон дараазында уткалыг сөзүглелди немээр «эң улуг күштүг энергия хүлээп алыр дериг-херекселди, 15 кВт-ден ашпас, технологтуг кожарының өртээниң хемчээли (бердинген точкага оон мурнунда кошкан күженишкенин көрүп тура) чагыкчының электри хүлээп алыр объектизинден «Тываэнерго» ААН-ниң электри четки ажыл-агыйының объектилеринге чедир хоорай черге хемчээли 300 метрден хөй эвесте, көдээ черге 500 метрден хөй эвесте технологтуг коштунулга дээш хемчеглерниң өртээн 550 рубльден хөй эвес кылдыр тургузар.

2. 1 капсырылганың 2 пунктузунда 1-ги одуругда 3 дугаар хана-караанда «төлевир» деп сөстү «тургускан өртээ» («ставка») деп сөс-биле солуур.

«Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунун муниципалдыг өнчү-хөреңгизинге хамааржыр Кызыл хоорайның Фрунзе кудумчузу деп адрессте турар чер участоктарын электри-биле хандырап хуу төлевилел езугаар «Тываэнерго» ААН-ниң электри четкилеринге технологтуг кожарының төлевириниң хемчээлин тургузар дугайында

2009 чылдың сентябрь 18 №12 Кызыл хоорай

«Электри болгаш чылыг энергиязынга тарифтерни күрүнөдөн өйлээриниң дугайында» (дараазында өскерилгелери-биле) 1995 чылдың апрель 14-те №41 Федералдыг хоойлу, «Электри энергетиказының дугайында» 2003 чылдың март 26-да №35 Федералдыг хоойлу, Россияның ФСТ-ниң «Электри четкилеринге технологтуг кожарының төлевириниң хемчээлин тодарадыр талазы-биле методиктиг айтылгаларны бадылаар дугайында» 2007 чылдың октябрь 23-те №277-э/7 дужаалыг болгаш Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының баштаар чериниң 2009 чылдың сентябрь 18-те №8 протокол шиитпири езугаар Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунун муниципалдыг өнчү-хөреңгизинге хамааржыр Кызыл хоорайның Фрунзе кудумчузу адрессте турар чер участоктарын электри-биле хандырап хуу төлевилел езугаар «Тываэнерго» ААН-ниң электри четкилеринге технологтуг кожарының төлевириниң хемчээлин 213,0 кВт деп чагаан күжү-биле 2497850,00 рубль (НДС чокка) кылдыр тургузар.

2. Ук доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының удуртукчузу Е.В.КАРАТАЕВА.

Юбилейиңер-биле!

Дөртөн тос чыл
күзүнүнде
Төрүттүнген
дунмам-дыр сен.

Честек-каттыг Чэзекке
Четтиникеш, каттап өстүвүс.
Карак четпес делгем шөлдүг
Каэк-Хөлдө чайлаавыс ол.
Даштыг-Хавак күзээвиске
Кадарчылап, ырлап чордун,

Даңгаар эртен тадыр-тадыр,
Даштыг-Хавак тадыр-тадыр,
Даш-ла хүрөң кырында
Дагжаар чүгөн

шыңгыр-шыңгыр.

Ийи-Талда чурттап чоруур
дунмавыс, ававыс, чаштарның
энерелдиг энези, «Улуг-Хая»,
Жданов совхозтарның мур-
накчызы **Сара Кыргысевна**
БОДАГАННЫҢ бо хүннерде
юбилейи. Ол — 4 оолдун, 1
кыстың ынак авазы. Ынчангаш
чоок киживиске «Шын» солунну
дамчыштыр эки күзээшкн-
нерни илереттис.

Хая-Баары күзээвиске,
Хайыралдыг коданывиска

Улуг-биче Бора-Тейлер
Уруг-ла сээң кавайларын
Уруг-дарыын, чонун-биле
Ушкуже чуртта, дунмай.
Угбаң Саяна Кыргысевна,
честең Дамба Суванович
Кара-Сал.
Кызыл хоорай.

Бистиң ачавыс, Чеди-Хөл кожуунуң хоочун башкызы **Маадыр-оол Ховалыгович АГЫЫ** сентябрь 25-те мугур харын харлап турар.
Ынчангаш каң дег кадыкшылды күзеп, дараазында одуругларны
бараалгаттывис.

Ада болган хүнүнден-не эгелээштин
Артык сөс чок, бүдүжүн-даа кайгамчык,
Ававыстың даянгыжы, чөлөңгичи
Ачавысты мактаар сөстөр эңме тикчок.
Хендергениң Ховалыглар уктуг бол,
Хоочун башкы, Донгактарның честези сен.
Хүндүткелдиг, оожум-топтук бүдүштүүңе
Хажызындан чоргаарланып чоруур-дур бис.
Ам-даа хөй чыл аравыска
Ажы-төлүн, уйнуктарың чассыдып,
Удазын дег малың малдап өстүрүп,
Узун назы назылаарын күзедивис.

Уруглары, оглу, керни, күдээлери,
уйнуктары база өөнүң ишти, Агынар.

Бо күзүн бистиң ававыс **Лидия Намчыл-Доржуевна ООРЖАК**
60 харлаар, а ачавыс **Овус Очур-оолович ООРЖАК** 65 харлаар. Олар
алды ажы-төлдү чер кырынга бодарадып, өстүрүп, кижизидип, бут
кырынга тургусканнар. Эргим ада-иевиске черге чедир мөгейип,
дараазында одуругларны бараалгаттывис:

Ажы-төлүм кандыг чор деп
Аажок-ла сагышсыраар
Авыралдыг ававыска, ачавыска
Юбилейин таварыштыр
Кадыкшылды, омакшылды
Катап-катап күзеп тур бис.

Уруглары, күдээлери, оолдары, кенээттери,
хөй санныг уйнуктары.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак оглуус **Сергек Биче-оолович ЧИМИТ** октябрь
1-де 18 харлаар. Ол Бай-Тайга кожуунуң Тээли ортума
школазын бо чылын дооскан. Амгы үеде Кызылдың күрүнениң
эмчи училищезинин студентизи. Өөредилгезинге кызымак,
эптиг-ээлдек, эш-өөрзүрек, эрес-кежээ оглуустун төрүттүнген
хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, өөредилгезинге,
амыдырал-чуртталгазынга улуг-улуг чедиишкннерни
күзедивис. База чаңгыс класска өөренип турган эштери —
Аркадий Олегович ТАНДАР-ООЛДУҢ октябрь 1-де, **Эрес**
Демир-оолович КОНГАР-ООЛДУҢ октябрь 5-те 18 харлаар
хүннери. Оглуустун эштеринге база изиг байыр чедирбишаан,
өөредилгезинге чедиишкннерни күзедивис. Эрес Конгар-оол
база Кызылдың күрүнениң эмчи училищезинин студентизи,
чаңгыс бөлүктө өөренип турарлар.

Хүндүткел-биле,
авазы, ачазы, дунмалары, даай-авазындан.

Кышка белеткел

ЭХ, ОРУКТАР, ОРУКТАР

Мындыг сөстөрни мооң мурнунда оруктарның
ойбак-дежик, дески эвезинге хомудаан чолаачылар-
дан бо-ла дыңнаар турган боор силер. Ам найысы-
лалдың чурттакчылары, чадаг улус, Кызыл хоорай-
ның төп — Кочетов кудумчузунда орук септелге-
зиниң узаанынга хамаарыштыр ынча дижиб турар
апарган.

«Восток» КХН Кызыл хоорайның Кочетов кудум-
чузунда Тыва эки турачылар кудумчузундан Гагарин
кудумчузунга чедир кеззэн дуглааш, септелге ажыл-
дарын эгелээнден бээр бир ай ашкан. Найысылалдың
95 харлаанынга чедир доозуптар деп бүзүрөп турган
кызылчылар сентябрь 22-де Гагарин кудумчузундан
куду «Детский мир» садының девискээрин ажыр

орукту дуглаптарга, редакцияже дүвүрөп долгап турар
апарган. Оларны дүвүредип турар айтырыгларны
«Восток» КХН-ниң төлээзи Эдуард Добросотскийден
айтырамызга:

— Кочетов кудумчузунуң Гагарин — Эки турачылар
кеззэнге ажылдың саадап турарының чылдагааны —
бо ажылды эгелээристе коммуникация четкилерин
септээр болгаш чорудар талазы-биле ажылды «Ком-
муникация системалары» КХН чорудар деп баш удур
чугаалашкан турган. Кажан ажыл эгелээрге, ол албан
чери ол ажылдарны ажылдаар кижилер болгаш үе
чедишпези-биле ойталаан, ам канчаар боор, удур
кижилерни тып тургаш, хамык ажылдарны хүлээнип,
кылып тур бис. Чылыг трассазы дуглалы бээрге, орук-
тун ол кезээ бо неделяның төнчүзүнде ажиттынар.
Октябрь 20-де орукту ажиткан турар бис — деп
харыылады.

Айлаң ДАРЖАА.

Тыва Республиканың девискээринге бөрү өлүргени дээш шаңнал акшаны
төлээриниң чурумунуң дугайындаТыва Республиканың Аңныр болгаш балык тывыжының талазы-биле күрүне
комитетиниң дыңнады

2007 чылдың октябрь айдан 2009 чылдың апрель
айга чедир улуг бөрүнү өлүргени дээш 1000 рубль
шаңналды тыпсыр, ол кештер эрги кештерге
хамааржыр. А 2009 чылдың апрель айдан бо үе
чедир улуг бөрүнү өлүргени дээш 3000 рубльди
күрүне төлээр. Бөрүнүң 2009 чылдың чазын —
апрель айда, төрүттүнген оолдарын өлүргени дээш
500 рубльди төлээр. Бир хардан өрү назылыг
болгаш бо чылын төрзөн бөрү оолдарын октябрь
айның соонда өлүргенин улуг бөрүлерниң санынга
хамаарыштырар. Бо чылдың чазын төрүттүнген бөрү
оолдары октябрь айга чедир бөрү оолдарынга
хамааржыр. Аңчыга төлээр акша шаңналын банкыда
ажыттыганагар санынче шилчидер.

Бөрү кезин дужаарда болгаш ооң шаңнал
акшазын алырда херек чугула документиер:

1. Паспорт;

2. ИНН-ниң хоолгазы;

3. Бөрүнү өлүрген кожуунуң ветеринария
эмнелге черинден ветеринарлыг шынзылга.

Бөрүнү өлүргени дээш шаңнал акшаны алырда
негелделер:

1. Бөрү кезин аңчыр ажыл-агыйлыг «Ирбиш»
КХН-ге дужаагаш, оон ПК-22 майыктың квитанция-
зын алыр. Адреси: Кызыл хоорай, Комсомольская
кудумчузу, 122, тел. 2-37-13, 2-16-94.

2. Алган квитанциязын Тыва Республиканың
Аңчыр болгаш балык тывыжының талазы-биле
күрүне комитетинге демдегледир. Адреси: Кызыл
хоорай, Московская кудумчузу, 2 «а», т. 5-38-60.

3. Тыва Республиканың Ветеринария албанынга
ПК-22 майыктың квитанциязын дужаагаш, шаңнал
акшаны алыр. Адреси: Кызыл хоорай, Московская
кудумчузу, 2 «а», т. 5-21-22.

Россия Федерациязының Прокуратуразының чанында Истелге комитетиниң
Тыва Республикада Истелге эргелелинде хамааты албан-дужаалының хостуг
олудунче конкурска киржири-биле документиерни хүлээп алырын
дыңнадып тур

Россия Федерациязының Прокуратуразының
чанында Истелге комитетиниң Тыва Республикада
Истелге эргелели дараазында хамааты албан-
дужаалдың хостуг олудунче конкурсту чарлап тур:
— хамаатылар хүлээп алыр болгаш докумен-
тация хандырылганың талазы-биле килдистин
башкарыкчы специализи (очулдурукчу).

Айыттыгана албан-дужаалче кордакчыга мерге-
жил талазы-биле дараазында негелделер көрдүң-
ген:

— профессионал дээди эртем (педагогика,
филология, юдиктиг боол болур). Ук албан
дужаалче кордакчы кижилер орус, тыва, моол дылдар-
ны эки билер болгаш албан-дужаалын күүседиринге
мергежзэн болуру эргежок чугула.

Документиерни дараазында адрессте хүлээп
ап турар: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай,
Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың 31,
каб. 201, тел. 8 (394-22) 2-35-77.

Конкурска киржириң документиерин 2009
чылдың сентябрь 22-де 10.00 шактан 2009 чылдың
октябрь 21-ниң хүнүнде 17.00 шакка чедир хүлээп
алыр.

Документиерни дыштаныр (суббота, улуг-хүн)
база байырлал хүннеринден аңгыда, хүнүн-не 10.00
шактан 17.00 шакка чедир, пятницада 16.00 шакка
чедир хүлээп ап турар.

Конкурска киржирде хамааты (хамааты албан-
хаакчы) кижилер дараазында документиерни кириер:

1) хууда билдиришкни;

2) РФ-тиң Чазааның 2005 чылдың май 26-да
№ 667-р айтышкыны-биле бадылааны майык езу-

гаар хууда боду долдурган болгаш ат салганы
анкета;

3) паспорттун азы ону солаан документиниң
хоолгазы (ук документини конкурска киржип кел-
геш, боду көргүзөр);

4) профессионал мергежилин азы квалифика-
циязын шынзыткан документиер: профессионал
эртемниң дугайында документиниң хоолгазы,
ажылдап турар чериниң (албанының) кадрлар кил-
дизинден азы нотариуска шынзыткан профессионал
немелде билинин, эртем чадазының, эртем адының
дугайында документиерни хамааты бодунун
күзели-биле немеп болур;

5) күш-ажыл дептериниң хоолгазы;

6) хамааты албан-хүлээлгеже кирип азы эртип
турар кижиниң медицина албан черинден аарыг
эвезиниң дугайында түңнел бижи;

7) кылагар эвес, өңүг, булуңтаттынмаан 3,5x4,5
база 4x6 хемчээлдиг ийи-ийи фото-чуруктар;

8) шериг албанынче кыйгытып болур база ше-
риг албаныларга — шериг учедунуң документиизи;

9) орулгазының, эдиниң болгаш эт-хөрөңги
хүлээлгелериниң дугайында дыңнады;

10) психоневрология болгаш наркология
диспансерлеринден справкалар;

11) Россия Федерациязының Федералдыг
үндүрүг албан органындан үндүрүг төлекчилериниң
Чаңгыс аай күрүне даңзызында хууда сайгарлыкчы,
юридиктиг албан чери чокка, азы бүдүрүлгө органи-
зациязының удуртукчузу кылдыр бүртүктетин-
мээниниң дугайында справканы кириер.

«Шын» солунуң коллективи күш-ажылдың
хоочуну, солунуң хөй чылдарда идепкейлиг
бижикчизи

Серге Аралдуевич
ОНДАРНЫҢ

үр эвес аарааш, мөчээни-биле холбаштыр оон
чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип
тур.

РФКП-ниң Тыва Республикада салбыры хоочун
коммунист, РФКП-ниң Тыва Республикада комите-
диниң бюро кезигүну

Серге Аралдуевич
ОНДАРНЫҢ

үр эвес аарааш, мөчээни-биле холбаштыр оон чоок
кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажы-
далды илередип тур.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35,
редакторунун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94,
бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru (shyn@tuva.ru).

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура,
өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, окулга —
2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94
телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8020. Чагыг 107. Номери парлагаже дужааганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит»,
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш
массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортааки
Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004
чылдың май 14-те эде бүртүкзэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыгана материалдарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгана саннары
болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары
харыылаар.